

**ΟΙ ΠΑΙΔΑΓΩΓΙΚΕΣ ΑΝΤΙΛΗΨΕΙΣ
ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΩΝ ΠΑΡΑΓΓΕΛΜΑΤΩΝ
ΔΙΑ ΤΗΝ ΚΑΛΗΝ ΑΝΑΤΡΟΦΗΝ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ
ΤΟΥ CHARLES ROLLIN***

Ο Charles Rollin (1661-1741), γνωστός στο ελληνικό κοινό κυρίως από τη μετάφραση της πολύτομης *Παλαιάς Ιστορίας* του (*Histoire ancienne*) που εκπόνησε ο Αλέξανδρος Καγκελλάριος (1750)¹, έχει πραγματευθεί ορισμένα μείζονα παιδαγωγικά ζητήματα που απασχολούσαν ευρέως την εποχή του. Οι παιδαγωγικές του αντιλήψεις περιέχονται στην τετράτομη *Traité des Études*, ή σύμφωνα με τον περισσότερο ανεπτυγμένο τίτλο της: *De la manière d'enseigner et d'étudier les Belles-Lettres par rapport à l'esprit. et au cœur* (1727). Είναι ενδιαφέρον να επισημάνουμε πως, εκθέτοντας εδώ τις θεωρίες του σε πλάτος, ο Rollin εμφανίζεται υπέρμαχος της σχετικότητας του ωραίου (*relativité du beau, du goût*), ριζοσπαστική αισθητική στάση που τον φέρνει σε αντίθεση με τους κλασικιστές, υποστηρικτές της ενιαίας και διαχρονικής έννοιας του ωραίου (*goût unique et universel*)². Επίσης διατυπώνει την άποψη πως η σημασία και η ποιότητα ενός έργου πρέπει να εκτιμηθούν σε συσχετισμό με το περιβάλλον που το εξέθρεψε³.

* Ανακοίνωση στο Διεθνές Συνέδριο «Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός: Οι Ευρωπαϊκές ιδέες και ο αναγεννώμενος Ελληνισμός», Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας σε συνεργασία με το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων και το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Βόλος, 27-30 Μαΐου 1993).

1. Καθώς διευκρινίζει ο Κ. Θ. Δημαράς, προκειμένου «να χρονολογήσουμε ακριβέστερα την [16τομη] έκδοση του Rollin στην Ελλάδα διαθέτουμε δύο ενδείξεις: παρόλο που όλοι οι τόμοι της σειράς έχουν την ίδια χρονολογία, η αγγελία, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 1749, σημειώνει ότι ο πρώτος τόμος θα κυκλοφορήσει τον Αύγουστο του 1749· αντίθετα, το «ανάτυπο» για τον Αλέξανδρο, δηλαδή ο έβδομος τόμος, είναι χρονολογημένος, καθώς είδαμε, το 1751 κι ένα άλλο ανάτυπο, τα *Παραγγέλματα διά την καλήν ανατροφήν των παιδων*, που αποτελεί μέρος του τελευταίου τόμου, δίνει ως έτος κυκλοφορίας το 1752». Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1977, σ. 445. Ο Αλέξανδρος Καγκελλάριος είναι συγγραφέας, μεταφραστής και «διευθυντής επί των εκδόσεων» του τυπογραφείου Γλυκή (1728-1758). Βλ. Γ. Βελουδής, *Το ελληνικό τυπογραφείο των Γλυκίδων (1670-1850)*. Συμβολή στη μελέτη του ελληνικού βιβλίου κατά την εποχή της Τουρκοκρατίας, Αθήνα 1987, σσ. 45, 61.

2. Roland Mercier, *La réhabilitation de la nature humaine (1700-1750)*, Παρίσι 1960, σσ. 169-170.

3. Mercier, ό.π., σ. 170: «La raison, le bon sens, l'équité demandent qu'en lisant les auteurs anciens on se transporte dans les temps et dans les pays dont ils parlent: et que par une

Η *Traité des Études* αποτελούσε ένα δημοφιλές ανάγνωσμα στην Ευρώπη του 18ου αιώνα⁴, και έχει εμφανώς αντλήσει στοιχεία από προγενέστερα παιδαγωγικά συγγράμματα, όπως του Fénelon, *Traité de l'éducation des filles*, ή του Abbé de Fleury, *Catéchisme historique*⁵. Η ελληνική μετάφραση του τελευταίου έργου αναφέρεται συχνά στα *Παραγγέλματα*, όπου και συσταίνεται η ανάγνωσή του⁶. Καθώς τόσο η ελληνική έκδοση της *Παλαιάς Ιστορίας* όσο και το δεύτερο μέρος του Εισαγωγικού τμήματος (*Discours Préliminaire*) της *Traité des Études*, που δημοσιεύθηκε ως Παράρτημα του τελευταίου τόμου της⁷, συγκαταλέγονται τεκμηριωμένα ανάμεσα στα διαδεδομένα αναγνώσματα της περιόδου της Τουρκοκρατίας στον ευρύτερο χώρο της Ν.Α. Ευρώπης⁸, μια και οι τόμοι του έργου κοσμούσαν τις βιβλιοθήκες της εποχής, η «μετακένωσή» του στην ελληνική γλώσσα, είναι ένα ενδιαφέρον ζήτημα, πρόσφορο στη συγκριτική έρευνα.

Το παιδαγωγικό και ιστορικό έργο του Rollin ακολουθεί τις μείζονες παραμέτρους της εποχής του. Ως ιστορικός συγγραφέας και παιδαγωγός ενστερνί-

bizarrierie d'esprit tout à fait injuste on ne se laisse point prévenir contre des coutumes anciennes, parce qu'elles sont contraires aux nôtres: ce qui n'est pas moins déraisonnable, que si par un aveugle attachement pour les modes de notre nation, nous regardions comme ridicules les habillements des autres peuples». Πρβ. Rollin, *Traité des Études*, έκδ. 1740, τ. Ι, σ. 279.

4. Βλ. Mercier, ό.π., σσ. 216-225.

5. *Παραγγέλματα διά την Καλήν ανατροφήν των Παιδών. Εκτεθέντα με πολλήν σαφήνεια παρά κυρίου Καρόλου Ρολλίν, τα οποία είναι ωσάν Εισαγωγή εις το Σύγγραμμα, οπού εσύνθεσεν ο ίδιος περί του πώς δει διδάσκειν, και μανθάνειν τα Γράμματα*, Βενετία 1750, βλ. για παράδειγμα σσ. 30, 53, 61, 62. Επίσης ο Rollin αναφέρεται συστηματικά στις απόψεις του Κουϊντιλιανού και αρκετές φορές σε αυτές του αγίου Ιερωνύμου και του αγίου Αυγουστίνου. Αναφέρεται ακόμη στο έργο της Mme Dacier, του Mésanguy (*Abrégé de l'Histoire et de la morale de l'Ancien Testament*), στον Vertot, σχετικά με τη Ρωμαϊκή ιστορία, και στον Bossuet (*Histoire Universelle*). Το έργο του Abbé de Fleury, *Catéchisme historique, contenant en abrégé l'histoire sainte et la doctrine chrétienne, par demandes et par réponses*, Παρίσι 1703, έχει μεταφρασθεί στα ελληνικά με τίτλο: *Ιστορική Μυσταγωγία, οπού οδηγεί εύκολα με την μοναχήν Ιστορίαν της Παλαιάς και Νέας Διαθήκης [...]*, Βενετία 1750.

6. Βλ., για παράδειγμα, *Παραγγέλματα*, «Είδησις του Τυπογράφου», σ. 4: «εις την Τυπογραφίαν μου ευρίσκονται κάποια βιβλία πολλά ωφέλιμα διά ταύτην την υπόθεσιν [ταις σπουδαίς οπού είναι αρμόδιας εις τα Παιδιά], ανάμεσα εις τα οποία τα πλέον εξάίρετα είναι τα ακόλουθα: Η Ιστορική Μυσταγωγία, εις την οποίαν με τας Ιστορίας της Παλαιάς, και Νέας Διαθήκης, και με την εξήγησιν της Διδασκαλίας του Χριστού μανθάνει κάθε Χριστιανός το τι έχει να πιστεύη διά να είναι ορθόδοξος [...]».

7. Charles Rollin, *Oeuvres Complètes...*, Paris 1807, τ. 53, *Traité des Études*, «Discours préliminaire», σσ. 128-220. Η αρχή της ελληνικής μετάφρασης αντιστοιχεί στη σ. 128, «Chap. premier: Des exercices qui conviennent aux enfants dans l'âge la plus tendre». Και η Αριάδνη Camariano-Cioran, *Les Académies princières de Bucarest et de Jassy et leurs professeurs*, Θεσσαλονίκη 1974, σ. 238, είχε ταυτίσει πρόχειρα το παραπάνω κείμενο με την *Traité des Études*.

8. Την άποψη αυτή υιοθετεί και ο Π. Κιτρομηλίδης, στον οποίο οφείλουμε τις πρώτες εμπεριστατωμένες απόψεις για την πολλαπλή σημασία της μετάφρασης της *Παλαιάς Ιστορίας* στα νέα ελληνικά: βλ. P. M. Kitromilides, *Tradition, Enlightenment and Revolution. Ideological Change in 18th and 19th Century Greece*, Cambridge, Mass., 1978, σσ. 84 κ.ε., 112.

ζεται ένα σταθερό, μάλλον παραδοσιακό, σχήμα και σύστημα ιδεών. Παρόλο που έχει υποστηριχθεί σχετικά πρόσφατα πως η 13τομη Παλαιά ιστορία⁹ καθώς και η 9τομη Ρωμαϊκή ιστορία¹⁰ του περιέχουν σοβαρές μορφολογικές συστοιχίες με τη *Scienza Nuova* του Vico¹¹, οι αισθητικές του αντιλήψεις και εκτιμήσεις εγγράφονται μάλλον σε μια ρητορική παράδοση με ανανεωτικές διαθέσεις¹², ενώ το παιδαγωγικό του έργο εντάσσεται σ' ένα μετριοπαθές κλίμα, επηρεασμένο από την εκκλησιαστική ηθική, η οποία εξάλλου δεν τίθεται σε πλήρη αμφισβήτηση κατά τη διάρκεια του 18ου αιώνα¹³.

Στο παιδαγωγικό του πρόγραμμα ο Rollin προσδίδει ιδιαίτερη βαρύτητα στην ιστορία, η οποία καλύπτει στην *Traité des Études* ολόκληρον τον τρίτο τόμο και κατά το ήμισυ τον τέταρτο¹⁴. Ωστόσο πρέπει να επισημάνουμε πως το ενδιαφέρον του συγγραφέα επικεντρώνεται σχεδόν αποκλειστικά στην *Ιερή Ιστορία* και *Κατήχηση* και, κατά δεύτερο λόγο, στην ιστορία της Αρχαιότητας. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το κεντρικό πνεύμα του έργου παραμένει παραδοσιακό. Σύμφωνα με τον Rollin, «ce n'est pas sans raison que l'histoire a toujours été regardée comme la lumière du temps, la dépositaire des événements, le témoin fidèle de la vérité, la source des bons conseils et de la prudence, la règle de la conduite et des mœurs. Sans elle, renfermés dans les bornes du siècle et du pays où nous vivons, resserrés dans le cercle étroit de nos connaissances particulières et de nos propres réflexions, nous demeurerons toujours dans une espèce d'enfance, qui nous laisse étrangers à l'égard du reste de l'univers, et dans une profonde ignorance de tout ce qui nous a précédés et de tout ce qui nous environne»¹⁵. Οι πράξεις των σημαντικών

9. Histoire ancienne des Égyptiens, des Carthaginois, des Assyriens, des Babyloniens, des Mèdes et des Perses, des Macédoniens et des Grecs, Παρίσι 1731-1738.

10. *Histoire romaine (1738-1741)*. Εξαγγελία για την έκδοση της Ρωμαϊκής Ιστορίας από τον Αλ. Καγκελλάριο βρίσκουμε στην Είδηση που προτάσσει στον 16ο τόμο (*Είδησις του Συγγραφέως*, σσ. IV-V).

11. Michael Mooney, *Vico in the Tradition of Rhetoric*, Princeton, New Jersey, 1985, σσ. 54-55.

12. Βλ. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Αισθητική και Ευρωπαϊκός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1989, σ. 19.

13. Όπως επισημαίνει ο Robert Mauzi, *L'idée du bonheur dans la pensée et la littérature françaises au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1960, Introduction, σ. 12, «Le XVIIIe siècle n'est pas un âge de révolte, mais un âge de transition entre la pensée théologique et la pensée positive [...]. Le XVIIIe siècle n'a pas supprimé le surnaturel, il l'a rationalisé». Πρβ. Anna Tabaki - Alexandra Sfiri, «Typologie des manuels d'éthique et de comportement en langue grecque vers la fin du XVIIIe siècle; l'évolution du genre, reflet du processus de modernisation du Sud-Est Européen», *RESEE* 30 (1992) 253-268.

14. Georges Gusdorf, *Les sciences humaines et la conscience occidentale*, VI. *L'avènement des sciences humaines au siècle des Lumières*, Παρίσι 1973, σσ. 434-435.

15. Charles Rollin, *De la manière d'enseigner et d'étudier les Belles-Lettres par rapport à l'esprit et au cœur*, 1727, nouvelle édition 1787, τ. 3, σ. V, Avant-propos, *De l'utilité de l'histoire*, σσ. 1-2. Πρβ. G. Gusdorf, ό.π., σ. 434.

ιστορικών προσώπων ενέχουν παραδειγματικό χαρακτήρα, προβάλλονται οι αρετές και τα ελαττώματά τους¹⁶. Η Ιστορία αποτελεί το «κοινό σχολείο του ανθρωπίνου γένους, εξίσου χρήσιμη στους μεγάλους και τους μικρούς, στους ηγεμόνες και τους υπηκόους, και ασφαλώς περισσότερο απαραίτητη στους ισχυρούς και στους ηγεμόνες παρά σε όλους τους άλλους»¹⁷. Ας παραβάσουμε αυτήν την αντίληψη με την άποψη του Bossuet, σύμφωνα με την οποία η ιστορία οφείλει να είναι «la sage conseillère des princes»¹⁸. Ο Rollin θεωρείται εξάλλου οπαδός των ιδεών του Bossuet¹⁹.

Σύμφωνα, επομένως, με το πνεύμα και τις επιταγές του Διαφωτισμού, άμεση προτεραιότητα κατέχει στη σκέψη του Rollin η ηθική διδασχά που απορρέει από τη σωστή διδασκαλία της ιστορίας²⁰. Ο παραδειγματικός χαρακτήρας της ιστορίας είναι μια άποψη που καλλιεργεί έντονα ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός. Για τον Bolingbroke, π.χ., η ιστορία είναι η φιλοσοφία που μας διδάσκει με παραδείγματα πώς πρέπει να συμπεριφερόμαστε σε όλες τις περιστάσεις της δημόσιας και ιδιωτικής μας ζωής (Bolingbroke, *Letters on the Study and Use of History*, 1752, επιστολή III) αλλά και για τον Mably «l'histoire doit être une leçon de morale et de politique» (Mably, *De l'étude de l'histoire*, I) και πρέπει να τέρπει τον αναγνώστη ώστε να διδάσκει πιο αποτελεσματικά (*De la manière d'écrire l'histoire*, 1783)²¹.

Τα Παραγγέλματα διά την καλήν Ανατροφήν των Παιδών ολοκληρώνουν τον τελευταίο τόμο του μεταφραστικού μόχθου του Καγκελλάριου, ενός έργου με εγκυκλοπαιδικό χαρακτήρα αφού την περιγραφή των ιστορικών γεγονότων και των αρχαίων πολιτισμών τη διαδέχονται τόμοι αφιερωμένοι στις Τέχνες, τις Επιστήμες και τα Γράμματα. Σε αυτό ακριβώς το σημείο θα ήθελα να ανοίξω μια παρένθεση και να επισημάνω πως, ενώ οι γνώσεις που παρέχονται ανήκουν

16. Στα Παραγγέλματα, σ. 105, ο συγγραφέας καθοδηγεί τον διδάσκαλο της Ιστορίας για το πώς οφείλει να προκαλεί το ενδιαφέρον των μαθητριών του: «να τας ερωτά τι να στοχάζονται διά κάποιαις πράξεις, αν ευρίσκονται παρόμοιαις εις χαμμίαν άλλην Ιστορίαν, και ποίαν γνώμην και ιδέαν έχουσι διά τα μεγάλα Υποκείμενα, και διά τα ιδιώματά τους. Έτζι διευθύνεται η διάνοια».

17. Η μελέτη της ιστορίας «qui nous ouvre tous les siècles et tous les pays, qui nous fait entrer en commerce avec tout ce qu'il y a de grands hommes dans l'Antiquité, qui nous met sous les yeux toutes leurs actions, toutes leurs entreprises, toutes leurs vertus, tous leurs défauts; et qui, par les sages réflexions qu'elle nous fournit, ou qu'elle nous donne lieu de faire, nous procure en peu de temps une prudence anticipée fort supérieure aux leçons des plus habiles maîtres. On peut dire que l'histoire est l'école commune du genre humain, également ouverte et utile aux grands et aux petits, aux princes et aux sujets, et encore plus nécessaire aux grands et aux princes qu'à tous les autres». Βλ. Rollin, *ό.π.*, σσ. 2-3.

18. Βλ. πρόχειρα Albert Soboul – Guy Lemarchand – Michèle Fogel, *Le siècle des Lumières*, τ. 1, L'Essor (1715-1750), Παρίσι 1977, σ. 559.

19. Kitromilides, *ό.π.*, σσ. 87, 112.

20. «L'histoire, quand elle bien enseignée, devient une école de morale pour tous les hommes», Rollin, *ό.π.*, σ. 5.

21. Soboul – Lemarchand – Fogel, *ό.π.*, σ. 559.

σε ένα παραδοσιακό πεδίο αναφοράς της δυτικής παιδείας, είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον να παρακολουθήσουμε τις γλωσσικές απόπειρες του Καγκελλάριου προκειμένου να ορίσει και να ταξινομήσει σε γνωστικές κατηγορίες «νεοτερικές», για την ελληνική παιδεία της εποχής, γραμματολογικές έννοιες. Ο 12ος τόμος, λ.χ. αφιερώνεται σε θέματα Τεχνών και Επιστημών (γαλλ. έκδ. *Des Arts et des Sciences*, ιταλ. έκδ. *Delle Arti, e delle Scienze*). Εδώ ανήκουν η «Γεωργική» και η «Εμπορία». Ακολουθεί Κεφάλαιο *Περί των Ευγενών Τεχνών* —κατ' αυτόν τον τρόπο αποδίδεται ο όρος *Delle Arti Liberali*. Στις *Ευγενείς* (= Ελεύθερες) Τέχνες συγκαταλέγονται η Αρχιτεκτονική, η Γλυπτική, η Ζωγραφική, η Μουσική (όπου εντάσσεται το θέατρο και η παντομίμα). Θεωρούνται ως εργασίες «διανοητικές», άρα «ευγενέστεραις» από τις «βάνουσαις» [= χειρωνακτικές]· ο τελευταίος όρος αποδίδει το ξενόγλωσσο *Meccaniche*. Ωστόσο ο μεταφραστής, καθώς καλείται λίγο αργότερα, στον 14ο τόμο, να αποδώσει στα ελληνικά τον όρο *Belles-Lettres*, αναγκάζεται να επαναλάβει την προηγούμενη επινόησή του, για να ορίσει όμως τώρα εντελώς διαφορετικά σημαινόμενα. Δίνω παρακάτω το κείμενό του σε σύγκριση με το πρωτότυπο και το διάμεσο²².

<p><i>Παλαιά Ιστορία,</i> τ. 14ος, σ. 1 <i>Περί των Ευγενών Επι-</i> <i>στημών</i></p>	<p><i>Histoire Ancienne,</i> τ. XII, σ. 1 <i>Des Belles-Lettres</i></p>	<p><i>Storia Antica,</i> τ. XIII, σ. 192 <i>Delle Belle Lettere</i></p>
<p>Η Ποίησις, η Ιστορία και η Ευγλωττία [...] περιλαμβάνουσιν όλαις εκείναις ταις μάθησες, οπού ημείς κράζομεν εδώ <i>Ευγενείς Επιστήμαις</i>. Τούτο είναι εκείνο το μέρος της πολυμαθείας, οπού δίδει περισσοτέραν ευχαρίστησιν, οπού έχει περισσοτέραν έμφασιν, και το οποίο εις κάποιον τόπον είναι το πλέον αρκετόν να τιμήση ένα Γένος με τα Συγγράμματα, οπού δίδει εις το φως, τα οποία, αν μου είναι συχωρημένον να ομιλήσω τουτουτρόπως, είναι το πλέον λεπτόν και ευώδες άνθος της Ανθρωπότητος</p>	<p>La Poésie, l'Histoire, l'Éloquence [...] renferment ce qu'il y a de principal dans ce qu'on appelle les <i>Belles-Lettres</i>. C'est de toute la <i>Littérature</i> la partie qui a le plus d'agrément, qui jette le plus d'éclat, & qui, en un certain sens, est le plus capable de faire honneur à une nation par les Ouvrages qui sont, s'il est permis de s'exprimer ainsi, la fleur de l'esprit la plus fine et la plus déliée.</p>	<p>La Poesia, la Storia, e l'Eloquenza [...] abbracciano tutto cio che concerne le <i>Belle Lettere</i>. Son elle le più piacevole, et le più brillante parte della <i>letteratura</i>, che pressa in certo senso, onora maggiormente le nazioni colle Opere, che produce, e che, se mi è permesso di cosi dire, sono il più delicato frutto dell'ingegno umano.</p>

Εδώ μάλιστα παρατηρούμε πως η ευρυχωρία του όρου *littérature* (let-

22. Θεωρείται πως η μετάφραση του Καγκελλάριου στηρίζεται σε ιταλικό διάμεσο.

teratura) αποδίδεται από τον Καγκελλάριο ως *πολυμάθεια*, όρος που θα χρησιμοποιηθεί και σε μεταγενέστερη περίοδο. Από αυτές τις παλαιότερες μνείες και ύστερα χρειάστηκε μία μακρά περίοδος ζυμώσεων, για να προκληθούν στους νεοέλληνες στοχαστές εννοιολογικές ανησυχίες, όπως αυτές που μας μεταφέρει ο Κωνστ. Οικονόμος μέσα από τα *Γραμματικά* του (Βιέννη, 1817), σχετικά με τις αποχρώσεις των κοινόχρηστων στην Ευρώπη της εποχής του όρων *Καλές Τέχνες, Φιλολογία και Καλά Γράμματα*²³.

Στο «εγκυκλοπαιδικό πανόραμα» του Rollin, σημαντική θέση κατέχει η ιστορία της φιλοσοφίας, που κατατάσσεται στις *Υπερκείμενες Επιστήμες* (= *Sciences Supérieures*)²⁴, και δίνεται έμφαση στην σκιαγράφηση των ηθικών και κοινωνικών αρετών του ατόμου²⁵. Οι κανόνες που διέπουν τον «πολιτικό βίο» (= *société civile, vita civile*) εξειδικεύονται σε έννοιες όπως αυτή της «υπέρτατης ευδαιμονίας», του *άκρου αγαθού*, όπως αποδίδει ο Καγκελλάριος τους όρους *souverain bonheur* (*suprema felicità*) αλλά και *souverain bien* (*somma bene*), της νομιμότητας, της εμπιστοσύνης (*bonne foi*) των υπηκόων προς την κρατούσα αρχή και της *διδασκαλίας των νόμων* (*Juriprudence, Giurisprudenza*).

Στον τελευταίο τόμο της ελληνικής έκδοσης περιέχονται, εκτός από τα *Παραγγέλματα, Ιστορική Θεωρία περί της Γεωμετρίας, Αριθμητικής, Άλγεβρας, Μηχανικής, Στατικής, Αστρονομίας, Γεωγραφίας, Ναυτικής, και Αστρονομίας: έτι δε ακριβέστατος Χρονολογικός Πίνακας παντός του Συγγράμματος. [...]*. Γνωρίζουμε πως τα *Παραγγέλματα* έχουν κυκλοφορήσει και ως *Επιτομή*, σε ξεχωριστό ανάτυπο²⁶. Αυτό σημαίνει πως, καθώς αποτελούν μία αυτοτελή ενότητα, επιδιώχθηκε με την ανατύπωση να προσλάβουν περισσότερο χρηστικό χαρακτήρα. Φαίνεται ακόμη από την «Είδηση του Τυπογράφου» που προτάσσεται πως και ο έλληνας μεταφραστής είχε χρησιμοποιήσει μια παρόμοια επιτομή, που περιείχε τμήμα μόνο του Εισαγωγικού τμήματος (*Discours Préli-*

23. Κ. Οικονόμος, *Γραμματικών ή Εγκυκλίων Παιδευμάτων Βιβλία Δ΄*, τ. 1, Βιέννη 1817, σσ. 1-6. Λίγο αργότερα, στα 1827-1828, ο Α. Κάλβος δίδαξε στην Ιόνιο Ακαδημία *Ωραία Γράμματα* (= *Belles-Lettres*). Βλ. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Πρόσωπα και Θέματα*, Αθήνα 1993, σ. 276.

24. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και η απόδοση στα ελληνικά του ορισμού: «Η Φιλοσοφία είναι η σπουδή της Φυσικής, και της Ηθικής, θεμελιωμένη επάνω εις τον λογαριασμόν» (*Παλαιά Ιστορία*, τ. 15, σ. 3). Προκειμένου να κατανοήσουμε τις αμηχανίες του μεταφραστή, ως τον συγκρίνουμε με το γαλλικό και το ιταλικό κείμενο: «La Philosophie est l'étude de la Nature & de la Morale fondée sur le raisonnement» (*Histoire Ancienne*, τ. 12, σ. 510), «La Filosofia è lo studio della Natura, e della Morale fondato sopra il raziocino» (*Storia antica*, τ. 14, σ. 87).

25. Kitromilides, ό.π., σσ. 86-87.

26. Λαδός-Χατζηδής, *Ε.Β.*, 18ος αι., Α.61, Παπαδόπουλος, *Ε.Β.*, 5167. Σχετικά με τις γαλλικές εκδόσεις βλ. J.- M. Quéard, *La France littéraire, ou Dictionnaire Bibliographique [...]*, τ. 8, Παρίσι 1964, σσ. 128-129.

minaire) της *Traité des Études*²⁷.

Η *Traité des Études* θεωρείται από τους μελετητές ένας ύμνος στις επιστήμες και στη γνώση (*éloge des sciences*)²⁸. Με σαφείς παιδευτικούς στόχους, και σε αρμονία με τις επιταγές ενός αιώνα που επικεντρώνει την προσοχή του σε εκπαιδευτικά ζητήματα²⁹, το κείμενο διαπνέεται από το αίτημα της δημιουργίας, από την πιο τρυφερή ηλικία, ενός ενάρετου, στοχαστικού και θρησκευόμενου ατόμου. Τα τρία σημαντικά γνωστικά πεδία στα οποία πρέπει να εντυφλήσει το παιδί κατά τον Rollin είναι: η *επιστήμη*, τα *ήθη* και η *θρησκεία*. Όμως, πέρα από την ανάπτυξη των διανοητικών κριτικών ικανοτήτων του νέου, η εκπαίδευσή του θέτει ως απώτερο στόχο τη διάπλαση της *ψυχής* του, με τελικό αποτέλεσμα τον *εθισμό στην αρετή*³⁰ —ας μην ξεχνάμε αυτό το συμπληρωματικό στον υπότιτλο «*par rapport à l'esprit et au cœur*». Η ενάρετη διαπαιδαγώγηση του νέου ανθρώπου καταλήγει στη διαμόρφωση του καλού χριστιανού³¹.

Σε αντίθεση με το παραδοσιακό πνεύμα που εκφράζει αυτή η διαρκής παρότρυνση προς τη χριστιανική αρετή και σωφροσύνη, το έργο του Rollin περιέχει ορισμένες φιλελεύθερες απόψεις, ρηξικέλευθες για την εποχή του, σχετικά με το αντικείμενο, τις μεθόδους διδασκαλίας καθώς και αναφορικά με την εκπαίδευση των γυναικών. Αναφερθήκαμε ήδη σε μερικές πηγές του, στον Fénelon (*Traité de l'éducation des filles*) και στον Abbé de Fleury (*Catéchisme historique*). Σ' αυτούς οφείλουμε να προσθέσουμε τον John Locke, τον οποίο μνημονεύει ο Rollin, κοντά στον Fénelon, ως διδάσκαλό του³², καθώς και τον Montaigne,

27. *Παραγγέλματα*, «Είδησις του Τυπογράφου», σ. 3: «Φθάνωντας εις το τέλος τούτου του εσχάτου Τόμου, και μανθάνωντας πως ευρίσκετο ένα μικρόν Βιβλίον του αυτού Συγγραφέως, το οποίον με το να ευτύχη χωριστά από τα άλλα του Συγγράμματα, μετά βίας ήτον γνωστόν εις ολίγους τινάς, εστοχάσθηκα πως ήθελα ευχαριστήση το λαμπρόν Γένος σας ενώνοντάς το με το Σύγγραμμα όλον της Ιστορίας του [...]».

28. Mercier, ό.π., σ. 218.

29. Ήδη το 1693 εκδίδει ο John Locke το παιδαγωγικό του σύγγραμμα *Some Thoughts Concerning Education* (για τον στοχασμό του John Locke γενικότερα βλ. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Πολιτικοί στοχαστές των Νεωτέρων χρόνων*, Αθήνα 1992, σ. 85 κ.ε.) ενώ στον αρχόμενο 18ο αιώνα, το 1728, θα δημοσιευθούν τα παραινετικά συγγράμματα της Mme de Lambert, *Avis d'une mère à son fils* και *Avis d'une mère a sa fille*, στα πρότυπα των οποίων θα ακολουθήσουν πολλά ακόμη Δοκίμια. Πρβ. Mercier, ό.π., σ. 215.

30. Ό.π., σ. 218. Συγκρατούμε δύο ενδεικτικές εκφράσεις του Rollin: *cultiver l'esprit* και *former les mœurs*.

31. Ό.π., σ. 219.

32. Ό.π., σ. 220. Πρβ. Rollin, σ. 534. Για την «πρόσληψη» του Locke στην νεοελληνική παιδεία, βλ. Α. Αγγέλου, «Πώς η νεοελληνική σκέψη εγνώρισε το Δοκίμιο του John Locke», *Των Φώτων. Όψεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1988, σσ. 1-22. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Άγγλου περιηγητή Alexander Drummond, το 1744 ο Locke ήταν ήδη γνωστός στη Ζάκυνθο. Ο Ευγένιος Βούλγαρης μεταφράζει το Δοκίμιο γύρω στα 1740-1750, πόνημα που παρέμεινε σε χειρόγραφη μορφή, ενώ το *An Essay Concerning Human Understanding* εκδίδεται το 1796 στη Βενετία, σε μετάφραση του Ιωάννη Λίτινου, μαθητή του Αντ. Κατήφορου. Στη Λογική που εκδίδει ο Βούλγαρης στη Λιψία, το 1766, αποδέχεται απόψεις του Locke. Ένας ακόμη μαθητής του Βούλγαρη, ο Ιώσηπος

τον οποίο χρησιμοποιεί χωρίς ωστόσο να ονομάζει³³. Επηρεασμένος, λοιπόν, από τις θεωρίες των παραπάνω στοχαστών, υποστηρίζει μια διαδικασία εκπαιδευτικής διδασχής που βασίζεται στον *ορθό λόγο*, στη *μετριοπάθεια* και στον *ευχάριστο και διασκεδαστικό τρόπο* με τον οποίο πρέπει να επιτυγχάνεται η εκμάθηση του γνωστικού αντικειμένου. Στο πρώτο κιάλας κεφάλαιο του βιβλίου, μεταφέροντας τις θεωρίες του Κουϊντιλιανού σχετικά με το νεαρό της ηλικίας των μαθητών, τις οποίες και συμεριζεται, ο συγγραφέας παρατηρεί: «Θέλει αυτός, ότι η σπουδή τους να είναι ένα παιγνίδι, και όχι μία ακριβής επιμέλεια, μία ξεφάντωση, και όχι ένας στοχαστικός κόπος»³⁴. Πιο κάτω, επισημαίνει, στην παράγραφο «Περί της Γεωγραφίας»: «Τούτη δε η σπουδή θέλει είναι διά λόγου τους ωσάν μία ξεφάντωση, ανίσως και ο Διδάσκαλος σταθή καλός να την αρταίνη με καμίαν μικράν και χαροποιάν Ιστορίαν»³⁵. Ή ακόμη σχετικά με την εκμάθηση της Γραμματικής: «περισσότεραις φοραίς χρειάζεται να εμπνέεται η θερμότης εις τα Παιδιά, παρά να συκερνάται· και εις τούτο εγώ στοχάζομαι πως στέκεται η κυριωτέρα επιδεξιότης ενός Διδασκάλου· επειδή διά να κάμη τα Παιδιά να αγαπήσουν την σπουδήν, και τα γράμματα, πρέπει να αρχήση κάωντάς τα να αγαπήσουν πρώτον αυτόν, εις το οποίον αυτός θέλει επιτύχη αναμφιβόλως, αν πράττη πάντοτε δικαίως, φρονίμως, και όχι ποτέ ως του φανή [...]. Η άσκησις, καθώς είπα, εις την ηλικίαν περί της οποίας ομιλούμεν, τυχαίνει να είναι περισσότερο ωσάν ξεφάντωση, παρά ωσάν σπουδή»³⁶. Σύμφωνα ακριβώς με τις παιδαγωγικές απόψεις του Locke «η ευθυμία και το παιγνίδι, εκδηλώσεις που προσιδιάζουν στα παιδιά, πρέπει να συνδυάζονται όσο είναι δυνατόν με την εκπαιδευτική πρακτική»³⁷. Ο ίδιος στοχαστής προτρέπει εξάλλου να εγκαταλειφθούν οι παραδοσιακές αυταρχικές και καταπιεστικές μέθοδοι, τόσο στην εκπαιδευτική αγωγή όσο και στις σχέσεις γονέων και παιδιών³⁸. Στα *Παραγγέλματα* τονίζεται περισσότερο από μία φορά η σημασία που έχει για τη διαμόρφωση των νέων η πρώτη αγωγή που λαμβάνουν, η οικιακή, και επισημαίνεται η πολύ σημαντική συμβολή των γονέων σ' αυτήν, και μάλιστα, όλως ιδιαιτέρως, της μητέρας: «Αυταίς εξαιρέτως τυχαίνει να έχουν την έγνοιαν να αναθρέφουν καλά

Μοισιόδαξ (*Παιδαγωγία*, 1779) επηρεάζεται από το παιδαγωγικό σύγγραμμα του Locke, *Some Thoughts Concerning Education*. Και ο Γαβριήλ Καλλονάς, μαθητής του Βούλγαρη, εκδίδει *Παιδαγωγία* (1800), που είναι επηρεασμένη από το παιδαγωγικό έργο του Άγγλου στοχαστή.

33. Mercier, ό.π., σ. 220.

34. *Παραγγέλματα*, «Παράγραφος Πρώτος, Από ποίαν ηλικίαν ημπορούσι τα παιδιά να αρχήσουν να σπουδάζουν», σσ. 11-12.

35. Ό.π., «Παράγραφος Πέμπτος. Περί της Γεωγραφίας», σ. 41.

36. Ό.π., «Παράγραφος Έκτος. Περί της Φραντζέζικης Γραμματικής», σσ. 48-49. Σχετικά με την ηπιότητα του χαρακτήρα και τις ευχάριστες ιδιότητες του Διδάσκοντος, πρβ. σ. 60: «Τα απαραίτητα προτερήματα μιας Διδασκάλας είναι το να έχη ορθόν νουν, γλυκόν ήθος, ευπρόστιον καλωσύνην, και αληθινόν φόβον Θεού».

37. Κιτρομηλίδης, ό.π., σ. 93.

38. Ό.π., σ. 93.

τα παιδιά τους έως την ηλικίαν περί της οποίας ομιλούμεν, και τούτη η φροντίς είναι ένα μέρος της οικιακής διοικήσεως, εις την οποίαν η θεία Πρόνοια έβαλεν εξόχως αυταίς»³⁹. Εφόσον λοιπόν «η Ανατροφή των Παιδίων τυχαίνει εξαιρετως εις τας Μητέρας, και τούτο ακόμη περισσότερο εις τα Χωρία, παρά εις τας Πολιτείας», γι' αυτόν ακριβώς το λόγο έχουν χρέος «οι Προεστοί, ή οι Αυθένται των Χωρίων να βάνουν εναρέτους Διδασκάλους διά τα Θηλυκά Παιδιά [...]»⁴⁰.

Ολόκληρο το δεύτερο κεφάλαιο των *Παραγγεμάτων* (σσ. 53-141) ασχολείται με το ζήτημα της ανατροφής των «Θηλυκών Παιδίων»⁴¹. Κατακρίνεται η αμέλεια της εκπαίδευσής τους και προβάλλεται η διττή χρησιμότητα της μόρφωσης: πρώτον φωτίζονται, διευρύνουν το πνεύμα τους και δεύτερον αποκτούν ήθη ενάρετα και Χριστιανικά⁴². Αν αντιπαρέλθουμε τον αυστηρό κώδικα ηθικής σχετικά με τη διαφύλαξη της αθωότητας και της αγνότητας των κοριτσιών που διαπνέει τις οικείες παραγράφους, πράγμα που τους επιβάλλει να απέχουν από τις μικτές συναναστροφές⁴³ αλλά και από ποικίλες επιβλαβείς διασκεδάσεις (άσεμνα τραγούδια, χοροί, αναγνώσεις κωμωδιών και τραγωδιών, άσεμνα θεάματα, στα οποία συγκαταλέγονται τα θέατρα, κτλ.)⁴⁴, το εκπαιδευτικό πρόγραμμα των *Παραγγεμάτων* συνθέτει μιαν ολοκληρωμένη, ουμανιστική ως ένα βαθμό αλλά και ορθολογική, εκπαίδευση για τα νέα κορίτσια, εναρμονισμένη με τον «φυσικό» τους προορισμό «εις το ενδότερον της οικίας των» και στην ανατροφή των παιδιών τους⁴⁵ καθώς και με τις απαιτήσεις της σύγχρονης τους κοινωνίας: σπουδή της λατινικής (και αντιστοίχως της αρχαίας ελληνικής) με

39. *Παραγγέλματα*, «Παράγραφος Τρίτος. Σπουδή της Ιστορικής Κατηχήσεως», σσ. 31, 33.

40. Ό.π., σ. 34. Πρβ. τις συναφείς απόψεις που εκφράζει ο Ρήγας· βλ. Roxane D. Argyropoulos, «Changement du mode de vie et rôle des mentalités dans les Balkans (XVIIIe-XIXe siècles)», *Communications grecques présentées au VIe Congrès International des Études du Sud-Est Européen (Sofia, 30 août - 5 septembre 1989)*, Athènes, Comité National Grec des Études du Sud-Est Européen, 1990, σ. 398. Και Χ. Ν. Μελετιάδης, *Εκπαίδευση και εργασία στον ελληνικό 19ο αιώνα (Επιστημολογικές προσεγγίσεις στην ιστορία της Ελληνικής Εκπαίδευσης)*, Θεσσαλονίκη 1992, σσ. 14-15.

41. Την κοινωνική κατάσταση της γυναίκας και τις αλλαγές που επέφερε ο ανανεωτικός άνεμος του Διαφωτισμού στην ελληνική παιδεία έχει εξετάσει παλαιότερα ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, χωρίς να αναφέρεται ωστόσο στην περίπτωση του Rollin· βλ. P. M. Kitromilides, «The Enlightenment and Womanhood: Cultural Change and the Politics of Exclusion», *Journal of Modern Greek Studies*, (May 1983) 39-61. Κατά την κορύφωση του ελληνικού Διαφωτισμού το ζήτημα της εκπαίδευσης των γυναικών προκάλεσε την προσοχή προοδευτικών λογίων όπως του Μιχ. Χρησταρή ή του Αδαμ. Κοραή· βλ. σχετικά Argyropoulos, ό.π., σσ. 398-399.

42. *Παραγγέλματα*, σ. 54.

43. Ό.π., σ. 57.

44. Ό.π., σσ. 64-65 και 77-83.

45. Ό.π., σ. 68.

κάποιες επιφυλάξεις και κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις⁴⁶, ανάγνωση, γραφή και λογαριαστική, μελέτη των κλασικών ποιητών και σπουδή της Μουσικής και του Χορού με μέτρο⁴⁷, ανεπιφύλακτη σπουδή της Ιστορίας⁴⁸, κυρίως της *Ιεράς* (Παλαιά και Νέα Διαθήκη) αλλά και της *Κοσμικής*, της *Ιστορίας των Ελλήνων* καταρχήν⁴⁹ της *Ρωμαϊκής*, και τέλος της *Γαλλικής* κατά τον Rollin —στη θέση της οποίας ο έλληνας μεταφραστής αντιπροτείνει την Ιστορία του Ελληνικού Γένους, τη *Βυζαντινή* από την εποχή του Μεγάλου Κωνσταντίνου έως την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως⁵⁰. Κατά τον ίδιο τρόπο είχε αντιπροτείνει ο Καγκελλάριος στις οικείες παραγράφους τους *Μύθους* του Αισώπου στη θέση των *Fables* του Lafontaine (σ. 39) και τη *Θυσία του Αβραάμ* στη θέση των θρησκευτικών τραγωδιών του Racine, *Esther* και *Athalie* (σ. 78). Η καλή ανατροφή των κοριτσιών ολοκληρώνεται με τον εθισμό από την τρυφερή τους ηλικία στα *Εργόχειρα*, τις οικιακές ασχολίες και με τη σπουδή της *Οικιακής (Εσωτερικής) Οικονομίας*, την οποία θεωρεί ο συγγραφέας ως την κατεξοχήν επιστήμη των Γυναικών⁵¹.

Στο μεταίχμιο του παλαιού και του καινούργιου, τα *Παραγγέλματα διά την Καλήν Ανατροφήν των Παιδων* εισάγουν στον ελληνικό χώρο ορισμένες καινοτόμες εκπαιδευτικές αντιλήψεις και έννοιες (και εδώ ας αναφερθούμε ιδιαίτερα στην έμμεση, πλην όμως ουσιαστική, εισαγωγή και εκλαΐκευση των παιδαγωγικών θεωριών του John Locke στο ευρύτερο γεωγραφικό φάσμα της Ν.Α. Ευρώπης), προϊόντα ζυμώσεων που επέφερε ο ευρωπαϊκός Διαφωτισμός και καταστρώνουν ένα σχετικά ριζοσπαστικό για την εποχή τους γυναικείο πρόγραμμα σπουδών, διατηρώντας ταυτοχρόνως το συντηρητικό πλαίσιο αναφοράς σ' ένα σύστημα αξιών που ελέγχεται από την παραδοσιακή εκκλησιαστική ηθική.

Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών
Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα

ANNA ΤΑΜΠΑΚΗ

46. Κυρίως επιτρέπονται σε όσες γυναίκες επιλέγουν τον μοναχικό βίο.

47. «Περί της αναγνώσεως των Ποιητών, περί της Μουσικής, και περί του Χορού» (σσ. 77-83). Η παράγραφος αυτή μεταφέρει στο ελληνικό κοινό της εποχής τη συντηρητική θέση που υποστηρίχθηκε κατά τη συζήτηση-διαμάχη του 17ου αι. σχετικά με την ηθικότητα των θεαμάτων (*moralité du spectacle*).

48. «Παράγραφος Τέταρτος. Διά την Σπουδήν της Ιστορίας: Η Σπουδή η πλέον αρκετή να στολίση τον Νουν των Θηλυκών Παιδίων, και να διορθώση τα ήθη τους, είναι εκείνη της Ιστορίας» (σ. 83).

49. «Με τούτο το όνομα περιλαμβάνω την παλαιάν Ιστορίαν όλων των Εθνών, έξω από, των Ρωμαίων» («Περί της Ιστορίας των Ελλήνων», σ. 102).

50. «Περί της Γαλλικής Ιστορίας», σ. 127, υποσημ.

51. «Παράγραφος Έκτος. Σπουδή επάνω εις εκείνα οπού αποβλέπουσιν εις τας έγνοιας του Σηπτίου, και εις την εσωτερικήν Οικονομίαν», ό.π., σ. 132.